

В. Пилат, О. Притула, І. Сапожников, В. Стафійчук, С. Абросимова, А. Бойко, В. Кривошея, В. Лобадаєв, а також російські, польські, німецькі та багато інших дослідників склали авторитетний корпус вчених-козакознавців.

Отже, проблема виникнення становлення та розвитку українського козацтва, як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі його перетворення у козакознавство, – є однією з ключових в українській історії. Одночасно аналіз наукової літератури засвідчив, що теоретично-методологічні питання козакознавства не знайшли цілеспрямованого й систематичного вивчення і виходячи з цього потребують ґрунтовного дослідження.

Література

1. Матях В.М. Козакознавчі студії в українській історіографії // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 495–540.
2. Грушевський М. История украинского казачества. – СПб., 1913. – Т. 1. – 392 с.
3. Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ-Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.): У 3-х вип. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 11–123.
4. Бовгиря А.М. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – Т. 2. – С. 249–302.
5. Дзира Я.І. Українські літописи XVI-XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – Вип. Третій. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 177–189.
6. Гуржій О.І., Капітан Л.І. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 256 с.
7. Заруданський В.В., Чухліб Т.В. Громадські ініціативи щодо відродження козацтва в сучасній Україні // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – Т. 2. – С. 478–488.

Надійшла до редколегії 29. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 930.1:94(477)(092)

В.В. Тельвак

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ПЕРШИХ РАДЯНСЬКИХ РОКІВ В ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ

***Анотація.** У статті проаналізовано обговорення науково-організаційної діяльності та творчої спадщини М. Грушевського на сторінках радянських видань в 1924–1926 роках. Виявлено головні оціночні тенденції при інтерпретації творчого доробку вченого. Простежено зростання критичності у сприйнятті діяльності М. Грушевського з боку представників марксистської науки.*

***Аннотация.** В статье проанализировано обсуждение научно-организационной деятельности и творческого наследия М. Грушевского на страницах советских изданий в 1924–1926 годах. Выявлены главные оценочные тенденции при интерпретации творческого наследия ученого. Прослежено возрастание критичности в восприятии деятельности М. Грушевского со стороны представителей марксистской науки.*

***Summary.** The discussion of M. Hrushevsky's scientific-organizing activities and heritage on the pages of soviet publications in 1924-1926 years has been analyzed in the article. The main appraised tendencies attached to the interpretation of scientist's heritage have been revealed. The increase of criticism in the reception of M. Hrushevsky's work by the side of the representatives of Marxist science has been observed.*

У сучасному грушевськознавстві увага до останнього десятиліття життя та діяльності Михайла Грушевського є неослабною з огляду як на її особливість у творчій біографії вченого,

так і на значущість подій, котрі відбувалися в радянській державі у другій половині 20-х – на початку 30-х років. При цьому зазвичай акцентуються моменти зростаючого опору владних структур намаганням ученого розбудувати українське наукове життя, що врешті призвело до руйнування дослідних установ історичного профілю ВУАН і прямих репресій проти їхнього керівника та його співробітників. У радянському десятилітті життя М. Грушевського особливими постають перші роки, коли, як твердять дослідники, взаємини влади та вченого були ще безконфліктними. Не ставлячи в цілому під сумнів це твердження, спробуємо відтворити сприйняття науково-організаційної діяльності та творчої спадщини дослідника середини 20-х рр. у тогочасній радянській літературі та простежити зростання критичності в її оцінках з боку adeptів радянського марксизму.

М. Грушевський з сім'єю прибули до Києва на початку березня 1924 р. На сторінках центральних газет підкреслювалося, що “повернувся помилуваний ВУЦВК бувший голова центральної ради” [1; 2]. У розмові з представниками преси вчений зазначив, що він вирішив повернутися в Україну ще два роки тому, що більшість української еміграції співчувала його рішенню і що ця більшість “з пильною увагою стежить за всіма успіхами України, за її відродженням”, що особливу увагу привертає “національна політика українського уряду, що здійснює українізацію”. Окремо він зупинився на становищі українців у Польщі, уряд якої раніше вважав за потрібне вести переговори з українською інтелігенцією, а після остаточного приєднання Галичини до Польщі “рішуче відмовився від яких-небудь поступок у національних та соціальних справах”. Завершувалося повідомлення так: “Як відомо, професора Грушевського обрано академиком Всеукраїнської Академії Наук. Грушевський вважає за своє найважливіше наукове завдання – закінчення своєї “Історії України”. Він гадає також відновити працю що до дослідження первісної культури на Україні [...]. Грушевський оселиться в Києві, де й вестиме наукову працю” [1; 3].

По поверненню М. Грушевський відразу зосередив у своїх руках керівництво науковими установами та структурами ВУАН у галузі історії. Умови життя й діяльності вченого були визначені на державному рівні, тому він небезпідставно сподівався на допомогу урядових інстанцій та окремих державних діячів у розбудові керованих ним історичних установ. Сповнений широкомасштабних планів, М. Грушевський з властивою йому енергією одразу поринув у наукову роботу. Чимало часу вчений приділяв редагуванню журналу “Україна”, майже в кожному номері якого друкувалися його статті, рецензії та огляди. Часопис, який виходив за редакцією М. Грушевського у 1924 – 1930 рр., став центральним історичним та українознавчим органом, в якому співпрацювали наддніпрянські, галицькі й інші дослідники, котрі проживали за межами України.

Поряд з великою науково-організаційною роботою, М. Грушевський продовжував плідно працювати над черговими томами “Історії української літератури” та дев'ятим томом “Історії України-Руси”. В 1925 р. у Львові друком з'явилася праця “З історії релігійної думки на Україні”, що була написана в останні роки еміграційного життя. Така активна робота у перший рік перебування в Україні дала підстави М. Грушевському оптимістично писати до В. Кузіва: “З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою в ніякі політичні справи не мішаюся, в газетах не пишу, працюю виключно науково” [4, 62-63]. Осмислюючи здобутки науково-організаційної діяльності М. Грушевського у перший рік його перебування в Україні, брат видатного вченого Олександр Грушевський мав усі підстави написати: “З весни 1924 р. у житті Історичної секції починається оживлення з приїздом голови Секції Мих. Грушевського. Це підняло інтереси до діяльності Історичної секції, привернуло тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності Історичної секції, притягнуло нових” [5, 188].

Незважаючи на загалом прихильне, принаймні на початках, ставлення радянських функціонерів до М. Грушевського, в марксистських наукових колах поступово вибудовувалася модель критики творчих ідей ученого. В історіографічному аспекті історикам-марксистам певний час було складно протиставити щось вагоме науковій спадщині академіка, бо відчувався брак фахової ерудиції та підготовки. Яскравою ілюстрацією тут слугує розлога стаття одного з провідних українських марксистських істориків М. Рубача, присвячена докладному аналізу

творчої спадщини М. Грушевського з особливим акцентом на його теоретико-методологічних поглядах. Написана, як зазначив у примітці сам автор, у період від грудня 1924 р. по квітень 1925 р., вона була опублікована значно пізніше у московській збірці статей за редакцією М. Покровського. Розглядаючи становлення та розвиток федералістських теорій історії Росії, автор уважно зупинився на всебічній характеристиці наукових ідей київського академіка, відзначивши, що той “в своїй особі поєднує крупного історика та значного політичного діяча” [6, 79]. Вбачаючи у творчості М. Грушевського продовження історіографічних пошуків М. Костомарова, М. Рубач усе ж пише про подолання у працях автора “Історії України-Руси” романтичних тенденцій, властивих українській Клію ХІХ ст. Послідовне застосування критичного документалізму та широке використання здобутків допоміжних історичних дисциплін поставило праці видатного історика на один рівень з досягненнями загальноєвропейської історіографії. Найбільшою ж заслугою М. Грушевського, підкреслює М. Рубач, є створення першої цілісної синтези української історії. Далі дослідник зупиняється на характеристиці теоретичних ідей видатного історика, відзначаючи вагомість його внеску у конструювання самотньої схеми української історії. У цілому погоджуючись із слушністю критики погодинської теорії, визнаючи, що “історія Київської держави належить в основному, в першу чергу, історії українського народу”, М. Рубач водночас підкреслює, що “Грушевський [...] у своїх позитивних переконаннях перегинає палицю в інший бік” [6, 87-88]. Він визнає рівнозначні з українцями права російського етносу на давньоруську спадщину. Спірним для М. Рубача є й заперечення у працях академіка значної спорідненості українського та російського народів, намагання всіляко акцентувати західні впливи на вітчизняну культуру та протиставити їх східному цивілізаційному типу північного сусіда. Корені цієї “західницької теорії” вченого марксистський критик вбачає у політичних симпатіях М. Грушевського, його орієнтації на Німеччину, що яскраво виявила себе в часи Центральної Ради. Цікаво, що розглядаючи проблему націогенезу у працях М. Грушевського, дослідник відстежує значне наближення його поглядів до марксистської теорії. Проте, опанувати нею вчений так і не зміг, залившись на еkleктичних позиціях “буржуазної” науки. Як і концепції решти західноєвропейських суспільствознавців, резюмує М. Рубач, методологічна модель автора “Історії України-Руси” є ідеалістичною, поєднуючи в собі, поряд із визнанням дієвості економічних чинників історичної еволюції, також рівноправну дію факторів біологічних і психологічних. Та попри критику творчої спадщини М. Грушевського з погляду радянської моделі марксизму, М. Рубач досить високо оцінює його внесок у вивчення східноєвропейської історії. “М.С.Грушевський є, безперечно, найбільшим істориком, – підсумовує він. – [...] Праці Грушевського з історії українського народу завершують цілий етап розвитку української буржуазної науки” [6, 106-107].

Поширеність наведених вище поглядів у середовищі радянських суспільствознавців засвідчують й праці інших українських учених середини 20-х років. Отак, в одному з тогочасних партійних документів вказувалося, що “Історія Грушевського – це одно із джерел, що може, при відповідному підході, кинути ярке світло на тлумачення історії України та взагалі української справи” [7, 33]. Про тогочасну затребуваність творів М. Грушевського в системі радянської науки та освіти свідчить достатньо високий індекс цитування його праць, а також той факт, що твори вченого незмінно містилися в списках необхідної для вступу у вищі навчальні заклади літератури [8; 9, 10, 12-13]. Відзначимо також, що загалом прихильно, з обов’язковим підкресленням солідності фахового рівня, про історичні праці М. Грушевського писали й російські історики-марксистки. Їхній лідер М. Покровський, наприклад, характеризує давньоруську культурну спадщину у “Нарисі історії російської культури”, рекомендував читачам “надзвичайно хороші, як завжди”, праці українського вченого [10, 42, 175].

Відстежуючи дискусії в середовищі українських радянських істориків у середині 20-х років, неодноразово зустрічаємо непряму полеміку з ідеями М. Грушевського та критику його спадщини. Прикладом може слугувати дискусія між Д. Багалієм і М. Яворським з приводу нарису української історії останнього, де було висловлено критичне ставлення до творчої спадщини українських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На зауваження Д. Багалія про

об'єктивний характер студій представників школи В. Антоновича, позаяк ті були оперті на солідній джерельній базі, його опонент вкотре підкреслив класовий “буржуазний” характер їх пошуків. “Викриваючи” вади старої української історіографії, М. Яворський патетично запитує: “Чи проф. М. Грушевський, [...] не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим *процес класової боротьби* (розрядка М. Яворського – авт.), основний процес історії українського народу?” [11, 174].

Про справжнє, а не тільки деклароване ставлення офіційних радянських чинників до історіографічної спадщини М. Грушевського вже в перші роки після його повернення промовисто свідчить кілька фактів. Приміром, коли М. Грушевський запропонував перевидати його багатотомну “Історію України-Руси”, президія Укрнауки у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд умов і зрештою зробила загальний висновок: “Відкласти до відповідного моменту”. Як відомо, за життя вченого цей “момент” так і не настав. Не менш красномовно виглядало й те, що у списку праць для вступників до Комуністичного університету ім. Артема називалися книги лише марксистських істориків і не згадувалася жодна праця академіка [12, 46]. Та чи не найвиразнішим свідченням того, що у працях історика вбачали значну ідеологічну загрозу і здійснювали заходи по їх локалізації, став циркуляр, розісланий влітку 1925 р. органам ДПУ. У ньому відзначалося: ““Історія України-Руси” ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою та шкідливою для радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги у даний час розглядається Урядом СРСР і ОДПУ в Москві. А поки що пропонуємо р.р. [районним резидентам] фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги та її розповсюдження серед населення. Інформуйте про це наших т/і [таємних інформаторів] і зобов’яжіть їх посилити нагляд за такими особами” [13, 64].

Уже в перші роки перебування М. Грушевського в Україні поступово зростала критичність з боку радянських функціонерів стосовно його науково-організаційної та видавничої діяльності. Надто дошкуляла їм редакційна політика вченого в журналі “Україна”, шпальта котрої принципово залишалися осторонь офіційної марксистсько-ленінської проблематики [7, 57]. Попри те, що “Україна”, як академічне видання, не підлягала цензурі, до часопису прикріпили “опікуна”, котрий час від часу виступав із різноманітними провокаційними ініціативами на зразок поради помістити в журналі статтю про Леніна, написану М. Грушевським [12, 44]. Незмінність редакційної політики часопису призвела до появи гостро-критичних рецензій на нього в радянській періодиці. Яскравим прикладом може слугувати огляд В. Юринця, що з’явився на початку 1926 р. на сторінках “Більшовика України”. Охарактеризувавши основні рубрики журналу та їхнє змістове наповнення, рецензент наголосив: “В усіх цих рубриках, то очевидно, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша *жива* (курсив В. Юринця – авт.) українська дійсність, що для всіх, хто із запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілося би назвати цей журнал “українознавства” журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні” [14, 128]. Далі оглядач дорікнув редакції “України” тим, що журнал друкує розвідки, “байдужі з перспективи революції”, а також оминає такі події, як гайдамаччина, 1905 р., 1917 р. тощо, що у виборі тем “Україною” є “якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життєвості цього журналу” [14, 129]. Окреме місце в рецензії було відведене критиці публікацій самого М. Грушевського. Особливо В. Юринцю впала в око його стаття “Місія Драгоманова”, названа рецензентом зразком того, як висловлюються погляди, що “об’єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки”. Пересмикуючи авторські цитати (метод, що, зрештою став традиційним для радянського суспільствознавства в аспекті боротьби з ідеологічними опонентами), критик за всяку ціну намагається довести, що М. Грушевський хибно ставиться “до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й звязки революційних ідеологій” [14, 129-130].

Та якщо історіографічна концепція М. Грушевського та її змістове наповнення деякий час залишалися без якої-небудь глибшої оцінки з боку істориків-марксистів, то соціологічні погляди

вченого, викладені в “Початках громадянства”, розгорнута у цій праці полеміка з марксистською візією первісного суспільства, послужили своєрідним викликом для радянських адептів марксизму. Перша реакція радянських суспільствознавців на “Початки громадянства”, як це було показано вище, була загалом спокійною. Утім, зростаюча догматизація радянського суспільствознавства, поглиблення войовничої риторики в радянській науці стосовно інакомислячих учених не могло оминати цю важливу суспільствознавчу працю, в якій порушувалася тематика, пізніше цілковито монополізована партійною наукою. Зміцнення позицій радянського суспільствознавства, посилення непримиримості риторики стосовно опонентів, відбилися на критичній статті А. Річицького “Як Грушевський “виправляє” Енгельса”. На її початку автор незадоволено підмітив, “що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що-до цієї роботи Грушевського”, а самого історика мало не зараховано до симпатиків марксистського вчення [15, 183]. Засуджуючи надмірну толерантність своїх колег, А. Річицький послідовно розкритикував полеміку М. Грушевського з марксистським баченням генези суспільства та держави. Віддаючи належне ерудиції вченого, що зібрав у книзі “великий фактичний матеріал”, критик усе ж закликав вилючити його “з тої шкаралупи еkleктичного, а в суті річі націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріал подано” [15, 183-184]. З позицій догматизованого марксизму, А. Річицький закинув авторові “Початків громадянства” ретроградство, еkleктизм, “фетишизм національний”, нерозуміння “дійсного” сенсу марксистського вчення, спробу показати не лише сильні, а й слабкі його моменти, користуючись, на переконання рецензента, виключно застарілими аргументами ідеологічних дискусій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Не полемізуючи з М. Грушевським по суті піднятих у його книзі численних дослідницьких проблем, категорично відкидаючи будь-яку її наукову вартість, критик у своїй статті лише заповзято боронить істинність марксистських ідей у тих моментах, де з ними полемізує чи розходиться автор “Початків громадянства”. Зауважимо, що така логіка проведення дискусій у радянському суспільствознавстві загалом та з поглядами М. Грушевського зокрема, набувала традиційності разом із поглибленням тоталітарних проявів у суспільно-політичному житті країни.

Іншою промовистою ілюстрацією ставлення радянських функціонерів до суспільствознавчих пошуків М. Грушевського може слугувати справа щодо переведення з Відня до Києва очолюваного ним УСІ, яку вчений поставив перед Народним комісаріатом освіти (Наркомосом) одразу після повернення з еміграції. Після тривалого мовчання Наркомат освіти, якому підпорядковувалася ВУАН, дав негативну відповідь, посилаючись на відсутність “потрібних передумов і живих сил”. Через рік М. Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: “З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів”. Проте академік не здавався і восени наполіг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча була підтверджена попередня ухвала з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Відносний рівень інтелектуальної свободи в радянській Україні в середині 20-х років уможливив те, що попри наведену вище ідеологічно вмотивовану критику творчої спадщини М. Грушевського, присутнім було також її обговорення з позицій завдань національної науки. Передусім сучасники вченого справедливо зосередилися на осмисленні здобутків еміграційного періоду його творчості, які у попередню добу не отримали належного обговорення. Восьмий том “Історії України-Руси” на сторінках відновленої “України” прорецензував М. Василенко. Він підніс новаторський характер нової книги, охарактеризував її як етапну для вивчення широкого спектру наукових проблем [16, 158]. Як і в оглядах попередніх частин фундаментальної праці М. Грушевського, рецензент у першу чергу наголосив на залученні вченим значної кількості нових джерел, що уможливило зробити “свої оригінальні висновки”. “... Книга М.С.Грушевського, – стверджував критик, – робить безперечно нову добу в історії дослідів Хмельниччини, як це робив і VII том його “Історії” для досліду походження перших часів козаччини, про що теж, як відомо, багато було написано до Грушевського” [16, 151]. Далі М. Василенко наголосив на заслугах автора у розробці раніше незнаних чи малодосліджених

сюжетів доби Хмельниччини, віднайдені низки невідомих фактів, що значно збагатили картину тієї епохи. Особливого схвалення рецензента заслужило те, що у праці на першому місці знаходилося висвітлення проблем соціальної історії. Загалом, критик підносить теоретико-методологічну сторону рецензованого тому, приєднав до думки М. Грушевського, що дослідження Хмельниччини мусить зробитися колективним. “Сила ж Грушевського – стверджує він, – в його критичній методі. Можна не завжди погоджуватися з висновками М.С. Грушевського, але не можна заперечити тому, що критичне виучування історії стоїть у нього на великій науковій височині” [16, 151]. Схвально критик відгукується й про літературний бік авторського викладу, підкреслюючи, що порівняно з попередніми томами, рецензована книга читається “легко, з великим неослабним інтересом”. Докладно аналізуючи зміст тому, критик відзначав також науковий апарат праці, докладність приміток і повноту бібліографічних оглядів. Поряд з такими прихильними відгуками, М. Василенко вказує й на ті місця книги, з якими йому важко погодитися. Так, недостатньо обґрунтованими для критика є міркування М. Грушевського з приводу зародження в добу Хмельниччини ідеї української державності. Автор, як відомо, бачить це вже в перший період революції до Зборівської угоди. На думку ж М. Василенка, його колега вимагає від фактів більше, ніж вони можуть дати. У ті часи, переконаний дослідник, народний рух був виключно соціальний і не виходив, навіть у думках його вождів, поза межі Речі Посполитої. Не менш критично рецензент поставився до поглядів М. Грушевського на “державницькі ідеї” у самого Хмельницького та козацької старшини [16, 157]. утім, загальне враження М.Василенка від рецензованої книги надзвичайно прихильне: “По своєму змісту, методу, багатству фактів і висновках, VIII том “Історії України-Руси”, безперечно, зробить нову епоху в розробці Хмельниччини і в цьому відношенні він мусить зайняти окреме положення в українській історіографії” [16, 158].

На середину 20-х років припадають і перші спроби докладного обговорення на сторінках радянської періодики “Історії української літератури” М. Грушевського. Одним із перших на нову працю вченого відгукнувся знаний літературознавець В. Перетц, оглянувши у своїй рецензії перші три її томи. Коротко охарактеризувавши здобутки попередників М. Грушевського, критик стверджує, що концепція рецензованої праці значно відрізняється від схематизму наявних досліджень українського літературного процесу. “В ній [“Історії української літератури”] під новим кутом зору, в новому освітленні, – підкреслював В. Перетц, – викладено долю старої українсько-руської літератури й усної словесності, і це природно викликає велику цікавість і задоволення у читача, що шукає в подібних книжках не лише бібліографічних справок, не мертвого інвентаря фактів, а ідей, що освітлюють минуле літератури” [17, 158]. Значну частину свого критичного огляду рецензент відвів аналізу широкого кола методологічних думок, викладених М. Грушевським у вступі до праці. Погоджуючись із твердженням автора про необхідність усталити низку концептуальних і термінологічних моментів історико-літературних студій, В. Перетц усе ж полемізує із запропонованим у книзі їх баченням, при цьому нерідко апелюючи до власних праць. Далі аналізує змістове та ідейне наповнення цілої праці, надто відзначає перший її том, котрий “уложено по зовсім новій схемі”. Рецензент відзначав численні новаторські моменти у дослідженні М. Грушевського – як проблемно-тематичного, так і теоретичного характеру, підкреслював його об’єктивність при розгляді багатьох дискусійних питань. Звертаючи увагу читача на деякі спірні чи не зовсім слушні, на його думку, моменти в перших трьох томах “Історії української літератури”, В. Перетц висловив своє захоплення виконаною автором працею та побажав йому продовжити досліди над вітчизняним літературним процесом минулих століть.

Наступний четвертий том “Історії української літератури” на сторінках бібліографічного відділу “України” прорецензував М. Марковський. Він відзначив, що рідкісне поєднання в особі автора досвідченого історика-джерелознавця та дослідника літературного життя, робить його твір надзвичайно цікавим, передусім з погляду методологічного: “В працях М.С. Грушевського завжди є той соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища” [18, 145]. Іншою важливою рисою рецензованої праці критик вважав оригінальність авторських роздумів, намагання по-новому подивитися на усталені

факти, використовуючи модерний методологічний інструментарій. Відзначаючи докладність обробки матеріалу і наукової літератури, М. Марковський зосереджується на аналізі найбільш цікавих, на його думку, висновків М. Грушевського, порівнюючи їх з існуючими в науці поглядами. З більшості піднятих автором наукових проблем, переконував оглядач, “треба поставити крапку, і повинні зникнути всякі сумніви, що раніше були навіть у найбільш обережного дослідника”. У підсумку свого огляду М. Марковський високо оцінив фаховий рівень праці, назвавши її “цінним вкладом в нашу наукову літературу”. Водночас, рецензент відзначив, що четвертий том написано надзвичайно доступно та легко, й це повинно зацікавити широкий читацький загал [18, 147].

Одразу перші чотири томи “Історії української літератури” стали об’єктом критичного розгляду В’ячеслава Камінського на сторінках академічного “Етнографічного вісника”. Фахова специфіка часопису, в якому з’явилася рецензія, наклала свою особливість на сам критичний огляд – його автор зосередився на піднятих у праці М. Грушевського етнографічних питаннях. Як і В. Перетц, В. Камінський відзначив новаторський характер “Історії української літератури” як в аспекті методологічному, так і з погляду залучених джерел і піднятих наукових проблем. Цінним у праці М. Грушевського рецензент називав послідовне застосування соціологічного методу, що дозволило явища літературного процесу тісно пов’язати з історичним контекстом їхнього виникнення та функціонування; показати взаємозумовленість літературних, соціально-політичних і економічних чинників в українській інтелектуальній культурі [19, 146]. Така багатовекторність авторського аналізу, на переконання рецензента, дозволила М. Грушевському значною мірою збагатити традиційне вивчення етнографічного елемента та показати його вагу в історико-літературному процесі, що особливо вагомим є в першому та четвертому томах. На них В. Камінський і зосереджує свою увагу, докладно аналізуючи авторські роздуми та висновки, подекуди також полемізуючи з ними. Узагальнивши історико-етнографічну проблематику в “Історії української літератури”, оглядач наголосив: “Етнографів праця акад. Грушевського не може не вражати широкими до подробиць матеріалами фольклору України, а також тієї наукової літератури, що опрацьовувала питання фольклору в зв’язку з фольклором інших народів, інших країн, на багатющу закордонну літературу посилаючись” [19, 148]. Підкресливши докладність та вичерпність опрацювання низки порушених у праці проблем, рецензент побажав автору “довести до краю намічену планом працю над історією літератури”.

Зауважимо той характерний факт, що більшість наведених вище відгуків на праці М. Грушевського в радянській Україні були поміщені на сторінках журналу “Україна”. Це, безперечно, свідчило як про вузькість поля для проведення фахових українознавчих дискусій, так і про стан гуманітарної науки в країні загалом, коли теми, опрацювання котрих не відповідало вимогам офіційного суспільствознавства, опинялися на маргінесі уваги держави.

Отже, наукова діяльність М. Грушевського у перші роки після повернення в Україну зустріла надзвичайно зацікавлене сприйняття на сторінках радянських наукових видань та щоденної преси. Представники національної творчої інтелігенції, неоднозначно сприймаючи діяльність Грушевського-політика, були єдині у визнанні непересічності його науково-організаційного та дослідницького таланту, вбачаючи у вченому справжнього лідера. Адепти радянської моделі марксизму, незважаючи на певну прихильність у той час владних кіл до М. Грушевського, поступово вибудовували модель критики його творчої спадщини та науково-організаційної діяльності, в якій гострота оцінок дедалі зростала, досягнувши найбільшої безапеляційності на зламі 20–30-х рр. У цілому ж, саме в перші роки після реєміграції М. Грушевського окреслилося дискусійне поле обговорення його спадщини та було закладено головні тенденції осмислення феномену творчої особистості вченого в науці й публіцистиці радянської України.

Література:

1. Проф. Грушевський в Києві // Вісті ВУЦВК. – Харків, 1924. – № 37. – С. 1.
2. Приїзд акад. М. Грушевського до Києва // Більшовик. – К., 1924. – № 57. – С. 3.
3. Інтерв’ю з М.С. Грушевським // Більшовик. – К., 1924. – № 57. – С. 3.
4. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.

5. Грушевський О. Хроніка // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 180–188.
6. Рубач М.А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. под реда. М.Н. Покровского. – М.: Издательство Коммунистической академии, 1930. – С. 3-120.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2255. Стаття секретаря ЦК КП(б)У тов. Корнюшина Ф.Д., заступителя ЦКК КП(б)У тов. Лебеда Д.З. по національному вопросу. Стаття “Проблематичність української національності” (автор не указан). 1926 г. На 69 арк.
8. Условия приема в украинский институт марксизма на 1924–25 г. // Коммунист. – 1924. – № 141.
9. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків: ДВУ, 1924. – 366 с.
10. Покровский М.Н. Очерк истории русской культуры. – Часть первая. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – 202 с.
11. Яворський М. Де-що про “критичну” критику, “об’єктивну” історію та ще й про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 167–182.
12. Пиріг Р.Я. Життя М.С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.
13. Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). 3б. Док. і мат. – К., 1997.
14. Юринець В. Україна. Науковий двохмісячник українознавства / Під редакцією акад. Михайла Грушевського. ДВУ, кн. 1, 2 із за 1926 рік // Більшовик України. – 1926. – № 2-3. – С. 128–130.
15. Річицький А. Як Грушевський “виправляє” Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183–190.
16. Василенко М. М. Грушевський. Історія України-Руси. – Т. VIII, частина I, II, III // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 151–158.
17. Перетц В. Михайло Грушевський. Історія української літератури. – 1.– Т. I-III // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 158–163.
18. Марковський М. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. IV. Київ, 1925 // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 144-147.
19. Камінський В. Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Тт. I-IV // Етнографічний вісник. – К., 1926. – Кн. 2. – С. 145–148.

*Надійшла до редколегії 11. 03. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 930.1:94”18/19”

Земзюліна Н.І.

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПОЛІТИКО- ПРАВОВИХ ТЕЧІЙ XIX – ПОЧАТКУ XXст.

***Анотація.** У статті здійснено аналіз наукових течій у сфері формування демократичного суспільства на основі паритетних відносин між статями. Акцентується увага на дослідженні політологічних та правових теорій, що стосувалися шляхів соціалізації жінок у процесі еволюції суспільних відносин. У підсумку визначено процес становлення соціального статусу жінки у суспільстві.*

***Аннотация.** В статье проанализированы научные направления в сфере формирования демократического общества на основе паритетных отношений между полами. Акцентируется внимание на исследовании политических и правовых теорий, которые изучали пути социализации женщин в процессе эволюции социальных отношений. В результате обозначен процесс становления социального статуса женщины в обществе.*

***Summary.** The summary. In this article, scientific directions in the sphere of formation of a democratic society on the basis of parity relations between floors are analysed. The attention is focused on research of political and law theories, which studied ways of socialisation of women in the course of evolution of social relations. As a result, directions of formation of the social status of the woman in a society are designated.*

В Україні створюються нові правові засади і гарантії формування громадянського суспільства, основними гендерними параметрами якого є вільний вибір жінками і чоловіками форм соціальної діяльності, незалежність міжстатевих відносин індивідів від ідеологічних впливів.